

DOI 10.52260/2304-7216.2026.3(64).16

ЭОЖ 331.5.

FTAMP 06.75

М. Рүстемұлы, PhD докторанты¹Д.Р. Сихимбаева, э.ғ.д., профессор¹Г.А. Кадырова*, э.ғ.к., қауымд. профессор²М.Р. Сихимбаев, э.ғ.д., профессор¹

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан¹

Астана Халықаралық университеті,

Астана қ., Қазақстан²

* – негізгі автор (хат-хабарларға арналған автор)

e-mail: gulzhan_kadyrova@aiu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУДА РЕНТА ТӨЛЕМДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада жер қойнауын пайдаланудан түскен ренталық төлемдердің механизмдерін еңгізу проблемалары және олардың Қазақстанда жұмыс істеуінің ұтымды жолдары қарастырылған. Жер қойнауын пайдаланудағы ренталық қатынастар - мемлекет және өндіруші компания арасындағы оны өндіру, жинақтау және пайдалану барысында пайда болатын экономикалық қатынастар жиынтығы қарастырылды. Қазба байлықтарын пайдаланғаны үшін ренталық төлемдер болып минералды-шикізаттық ресурстарды өндіру жағдайында өндірістік, экономикалық және геологиялық айырмашылықтарынан туындайтын жер қойнауын пайдаланушылардың артық кірістерін мемлекеттік бюджетке алу болып көрсетіледі. Ренталық төлемдердің негізі болып өндірушілердің өндіру барысындағы шығындарының айырмашылығын ескере отырып, ресурстың нақты көрсетілген түрін өндірудің максималды құнын анықтау мақсатында табиғи рентаның есептеу жолдарының маңыздылығын анықтау көрсетілген.

Мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігін толықтыру мақсатында ренталық төлемдердің стратегиялық маңызы ретіндегі болып табылатын ренталық төлемдерді еңгізу арқылы ең үздік кең орындарын пайдаланатын жер қойнауын пайдаланушылардың артық кірістері анықталды.

Минералды ресурстардың экономикалық бағалануы жер қойнауының телімдеріне немесе минералды-шикізаттық мүмкіндіктеріне қатысты құндық бағалау ретінде түсіндірілгенімен негізделді. Қаржылық жағынан бағалану құнының өзгеруі сонымен қатар сыртқы факторлардың басқа түрлерінің әсерінен жеке бөліктер аясында пайда болуы мүмкін жағдайымен айқындалады.

Мемлекеттік кірістер саласындағы қарастырылатын мемлекет және жер қойнауын пайдаланушылар арасындағы ренталық механизмнің іске асыру процесі ретінде салықтық және басқа да тәсілдерімен ренталық төлемдерді алу жолдары әзірленіп ұсынылды.

Кілт сөздер: жер қойнауын пайдалану, өндіру қызметі, табиғи рента, ренталық қатынастар, рента төлемдері, Ұлттық қор, инвестициялар.

Ключевые слова: недропользование, добывающая деятельность, естественная рента, рентные отношения, рентные платежи, Национальный фонд, инвестиции.

Keywords: subsoil use, mining activities, natural rent, rent relations, rent payments, national fund, investments.

Кіріспе Салықтық және басқада әдістерді қолдана отырып ренталық төлемдерді алу процесінде мемлекет пен жер қойнауын пайдаланушылар арасында мемлекеттік кірістер жүйесінде ренталық қатынастар механизмін іске асыру процесі жүргізіледі, осы процестің барысында ренталық төлемдер түрінде алынатын табиғи рентаның шекті деңгейі орнатылады.

Жер қойнауын пайдаланудағы ренталық қатынастар - мемлекет және өндіруші компания арасындағы оны өндіру, жинақтау және пайдалану барысында пайда болатын экономикалық қатынастар жиынтығы.

Мемлекеттік кірістер нысаны ретінде жер қойнауын пайдалану барысында ренталық төлемдерді алу, жинақтау және пайдалану процесінде жүреді. Табиғи ресурстардың экономикалық бағасын беру барысында келесі негізгі экономикалық теориялар пайдалынады - бірінші концепция, шығындық әдіске негізделген, табиғи ресурстардың бағалау көрсеткіші оларды анықтауға жұмсалған қоғамдық шығындармен анықталған кезде, екінші концепция, негізделу және қайта өндіріс, табиғи ресурстардың бағасын анықтауда қорытындылық әдісіне негізделген, осы жерде рента табиғи ресурстарды пайдаланудан алынған экономикалық әсер ретінде қарастырылады, аталғандардың барлығы рентаны экономикалық бағалаудың негізі деп атауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда жазып кеткен рентаның құндылығын анықтаудағы әдістерді (нәтижелік (ренттік) және шығындық) есепке алмағанда, жер қойнауын пайдаланушылардың пайдасына негізделген әдістері, жер қойнауының ресурстарының нарықтық бағасына негізделген, баламалық құн, жалпы экономикалық құндылығы, технико-экономикалық көрсеткіштерді салыстыру әдістері және т.б.

Мақаланың зерттеу пәні Қазақстандық минералдық-шикізат өнеркәсібінде рента төлемдері тетіктерін ұтымды пайдалану жолдары болып табылады.

Табиғи рента мен жер қойнауын пайдалану арқылы алынатын ренталық төлемдердің теориялық және практикалық бағыттарын талдау және олардың одан әрі дамуының жолдарын зерттеу, мақаланың мақсаты болып табылады.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында біз аналитикалық әдісті, экономикалық-математикалық модельдеуді, корреляциялық талдауды, статистикалық деректерді талдауды және басқа да негізгі зерттеу әдістерін қолдандық.

Осы зерттеудің ғылыми жаңалығы Қазақстан жағдайындағы ренталық төлемдерді табиғи рентаны бағалау, кен орындарының геологиялық және экономикалық ерекшеліктерін саралау және ренталық түсімдерді мемлекеттік қаржы жүйесінде пайдаланудың өзара байланысы негізінде қарастыруымен сипатталады. Бұл ретте таза ағымдық баға көрсеткішін, дифференциация коэффициенттерін және өндірістік-экономикалық факторларды бірізді қолдану кен орындарының ренталық әлеуетін бағалаудың біртұтас тәсілі ретінде ұсынылады.

Зерттеу мақсатына сәйкес қолданылған әдістер өзара толықтырылып, бірыңғай талдау логикасын қалыптастырды. Аналитикалық әдіс ренталық қатынастардың қалыптасу алғышарттары мен негізгі факторларын жүйелеуге, экономикалық-математикалық модельдеу жер қойнауы объектісінің экономикалық құны мен ренталық әлеуетін бағалауға, корреляциялық талдау өндіріс көлемі, нарықтық баға және ренталық көрсеткіштер арасындағы өзара байланысты қарастыруға, ал статистикалық деректерді талдау Қазақстанның мұнай-газ секторындағы өндірістік динамиканы сипаттауға мүмкіндік берді. Осы әдістердің нәтижелері кейінгі есептеулермен, салалық статистикамен және халықаралық тәжірибені салыстырумен сабақтастырылды.

Әдебиеттік шолу. Қазба ресурстарын қолданысқа енгізген үшін ренталық төлемдер болып минералды-шикізаттық ресурстарды өндіріс процесінде өндірістік, геологиялық, экономикалық айырмашылықтарынан пайда болатын жер қойнауын пайдаланушылардың артық кірістерін мемлекеттік бюджетке енгізу болып айқындалады [1].

Бүгінгі таңда бірнеше авторлар жер қойнауын пайдаланудағы рента төлемдері механизмін зерттеу мәселелерімен айналысады. Жер қойнауын пайдаланудағы тең мерзімді (аннуитеттік) төлемдер проблемаларымен шетел ғылымдары Р. Хайнберг [2], Т. Титенберг, Л. Льюис айналысқан [3]. Ғылыми жұмыстарында олар табиғи қазбаларды өндіру сонымен қатар мемлекеттің кірісіне түсетін аннуитеттік төлемдер мәселелеріне айрықша көңіл бөлген.

Осы сұрақтарға аса көңіл аударған С.Ю. Глазьев [4], В.В. Шмат [5], В.А. Крюков [6] ресейлік ғалымдардың зерттеу жұмыстарын белгілеуге болады. Ғалымдар өз еңбектерінде Ресейдің жер қойнауын пайдалану шеңберінде салық қызметінің осы кезеңдегі нақты ерекшеліктерін айқындаған.

Әдебиеттерді талдау бірнеше өзара байланысты бағытты қамтиды: минералдық ресурстардың экономикалық бағалануы мен табиғи рентаның теориялық негіздері [1–3]; ресурстық сектордағы ренталық қатынастар мен мемлекеттік реттеудің макроэкономикалық аспектілері [4–6]; Қазақстан жағдайындағы жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару және инновациялық даму мәселелері [7]. Аталған еңбектерде ресурстық рента мемлекет пен жер қойнауын пайдаланушы арасындағы экономикалық қатынастардың маңызды элементі ретінде қарастырылады. Сонымен бірге нақты кен орындары деңгейінде ренталық төлемдерді есептеу мен өндірістік көрсеткіштердің ықпалын байланыстыра талдау мәселесінің жеткілікті деңгейде ашылмауы осы зерттеуде экономикалық бағалау мен эмпирикалық деректерді ұштастыру қажеттігін негіздейді.

Аймақтарда, салаларда жер қойнауын пайдалану тетіктерінің маңызы талданып, шетелдік мұнай-химияны аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына үлес қосу әдістерімен салыстырмалы талдау әзірленген. Ғалымдар жер байлықтарын қолдану нәтижелерінің пайдалылығы проблемаларын әр қырынан зерттеу жүргізіп, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану саясатын қалыптастырып, енгізу маңыздығын белгілеген.

Осы бағытта зерттеу жұмыстарымен ғалымдар ренталық төлемдер мен жер байлықтарын пайдалану байланыстарының жетілуіне қомақты ғылыми үлес әкелді.

Сонымен қатар, көптеген отандық ғалымдарда Қазақстанда және еліміздің шекарасынан тыс жерлерде ренталық байланыстар мәселелерін зерттеуді іске асыруда. Қазақстандық ғалымдардың зерттеу жұмыстарында табиғи ресурстарды қолдану экономикасы, жер қойнауын пайдаланудан түскен рента төлемдері проблемаларына аса назар аударылып, осы саладағы қызмет пен салық салу тетіктерін оңтайландыру жолдарында маңызды мәселелерді кеңінен қарастырып талдаған[7].

Негізгі бөлім. Табиғи рентаны бағалау (есептеу) – ренталық төлемдердің өзегі болып табылады (R) аталған ресурс өндірісінің максималды өзіндік құнын анықтау $C_{\max}$ өндірушілердің өндірістік шығындарының мөлшерін назарға ала отырып анықталады. Δ_N :

$$C_{\min} \geq R \geq C_{\max} \quad (1)$$

$$C_{\max} = F(R * \Delta_N) \quad (2)$$

Ренталық төлемдерді пайдаланудың маңыздылығы өндірушілер арасындағы өндірістік шығындар айырмашылығын ескер отырып, ресурс өндірудің ең жоғары өзіндік құнын белгілеу және осыны негізге алып табиғи рентаны есептеу қажеттілігімен анықталады.

Минералдық ресурстардың экономикалық құны жер қойнауы учаскелерінің немесе минералдық-шикізаттық әлеуеттің құндық сипаттамасын анықтайды. Бағалаудың осындай нәтижелері бағаның ауысуы, салықтық өзгерістер және басқа да сыртқы факторлардың әсеріне байланысты жекелеген блоктар бойынша әртүрлі жолдармен қалыптасуы мүмкін.

Атап айтқанда, табиғи рентаның мөлшерін анықтау жолында, минералды-шикізаттық саласының қаржылық-экономикалық әлеуеттерін объективті түрде өлшеуді талап етеді, осымен қатар, пайда болуы мүмкін жағдайдағы артық кірістер мөлшерін, әсер етуші себептерді және де ең қолайлы инвестициялық бағыттарын айқындауды да міндет етеді.

Жалпы ренталық пайда құрамынан дифференциалдық рентаның алыну мөлшерін анықтау үшін, арнайы және міндетті салық сомасын, жер қойнауын пайдаланушының шығын сомасын алумен қатар кәсіпкерлік пайда сомасын алып тастау қажет, ал ол сома өз алдына қарастырылып отырған тау- кен салаларында инвестициялық тәуекелдің жоғары дәрежесін ескере отырып, жалпы пайда нормасынан жоғары болуы тиіс.

1-ші суретте жер қойнауын пайдаланушылардың бағыттары, құрамы және элементтерін ескере отырып ренталық төлемдерінің механизмінің схемалық көрінісі бейнеленген

Сурет – 1. Қазақстан Республикасындағы жер қойнауын пайдаланудағы ренталық төлемдер механизмі.

*[7] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

Жер қойнауын пайдаланушылар өтейтін ренталық төлемдер механизмі негізінде, ренталық төлемдердің қалыптасу, тарату, жинақтау және инвестициялау механизмі түсіндіріледі.

Табиғи рентаның қалыптасуының дифференциациялау қиындығы және осыған әсер етуші көптеген факторлардың болуы, осы критерийлерді есепке алу қажеттілігіне әкеледі. Қорлардың потенциалды көлемі, инвестицияландырылған капитал көлемі, олар: табиғи-шикізаттық ресурстардың базалық сандық бағалау критерийлері, ал инфляция көлемі, жер қойнауын пайдаланушыларға салынатын салық көлемі бұлар өз алдына макроэкономика мен рентаның арасындағы байланысты көрсететін фактор болып табылады.

Ренталық төлемдер ішіндегі критерийлерді келесідей бөліп көруге болады:

- критерий «әлемдік нарықта тауарды өткізу бағасы»,
- критерий «банктік пайыздық мөлшер»,
- «конъюнктуралық-нарықтық» критерий, немесе әлемдік және ішкі нарықтағы сұраныс пен ұсыныстың көлемі.

Минералды-шикізат ресурстарының көздерін саралау факторы ретіндегі ең төменгі шығындардан басқа, пайдалы қазбалар кен орындарын ренталық бағалау бірқатар конъюнктуралық-нарықтық факторларды, әсіресе әлемдік нарықта өнімді өткізу бағасының динамикасы, банктік пайыздық мөлшерлеме, шикізаттың бір немесе басқа түріне нарық конъюнктурасы түріндегі баға факторын ескеруі тиіс. Жер қойнауының ресурстарына экономикалық бағаны беру кезінде келесі қағидаларға жүгіну керек:

- өндірілмейтін объектіні экономикалық бағалауды оңтайландыру немесе оларды барынша әлеуметтік-экологиялық-экономикалық тұрғыда тиімді пайдалануға болатын объектінің құрамына кіретін жер қойнауы ресурстарын пайдаланудың осындай нұсқасын таңдау;
- экономикалық бағалауды оны бағалау сәтінде жер қойнауы ресурсын қазіргі заманғы бағалауға келтіру жолымен баға факторын есепке алу;
- ресурс құрамына кіретін барлық элементтерді ескере отырып, минералды шикізатты кешенді пайдалану бағаланады;
- ұлттық байлық есебіндегі экономикалық бағалауды есепке алу жеке шикізат ресурсына экономикалық бағалау жүргізу кезінде оны елдің барлық байлығының белгілі бір үлесі ретінде қарастыру қажет екенін білдіреді.

Жер қойнауына байланысты қазба жұмыстарын жүргізуші объектінің таза ағымдық бағасын анықтау бойынша формула ұсындық. Жер қойнауын барлаушы объектілерінің таза ағымдық бағасын жоғарыда көрсетіліп кеткен факторлар, қағидалар және критерийлерді қолдана отырып келесідей анықтауға болады:

$$O_c = [(C_c - I_p) * P_m * (1 - D_p)] * (1 + R), \quad (3)$$

Бұл жерде C_c – әлемдік нарықта өндіріліп алатын шикізаттың орташа салмақтық бағасы;

I_p – өндіріс шығындары;

P_m – табиғи өлшемдегі жер қойнауының көздерінің шикізаттық мүмкіндігі, келесі формуламен есептеледі:

$$P_m = P_b * k_d; \quad (4)$$

Бұл жерде P_b – шикізаттық ресурстың базалық зерттелген қорлары;

$$k_d = k_{d1} * k_{d2} * \dots * k_{dn}; \quad (5)$$

k_d – дифференциацияланған көздердің жалпы коэффициенті;

$k_{d1}, k_{d2}, \dots, k_{dn}$ – дифференциацияланған көздердің жеке коэффициенттері;

D_p – жер қойнауын пайдаланушының ортасалалық кәсіпкерлік пайдасы;

n – есепке алынатын шарттардың жалпы саны;

R – дисконттау коэффициенті.

Ұсынылған экономикалық-математикалық модель таза ағымдық баға (NPV) қағидатына негізделеді, яғни кен орнын игеруден болашақта алынатын экономикалық нәтижелер уақыт

факторын ескере отырып ағымдағы құнға келтіріледі. Модельде ресурс бағасы, өндіріс шығындары, қор көлемі, кәсіпкерлік пайда және кен орнының ерекшеліктерін сипаттайтын дифференциация коэффициенттері өзара байланыста қарастырылады. Осы тұрғыдан модель ренталық төлемнің мөлшерін тікелей белгілеуден бұрын кен орнының ренталық әлеуетін экономикалық тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді. Есептеу бірізділігі бастапқы қор мен өндірістік параметрлерді анықтаудан, орташа салмақтық баға мен өндіріс шығындарын белгілеуден, шикізаттық мүмкіндікті есептеуден, дифференциация коэффициентін айқындаудан және дисконттау арқылы таза ағымдық бағаны анықтаудан тұрады. Алынған көрсеткіштер кейін ренталық төлемдерді саралау қажеттілігін бағалауда пайдаланылады.

Таза ағымдық бағаның көрсеткіші - зерттеліп жатқан объектінің бүгінгі таңдағы құнын анықтаудағы классикалық әдіс, қазіргі мақалада ол жерқойнауын пайдаланушылар объектісі. Ағымдық таза баға - ол объектінің пайдалылығын көрсетеді, оны анықтаудағы ең қарапайым әдіс - шығындарды пайдадан азайту және де бұл жерде уақытылық сипаттаманы ескеру қажет, яғни ол дисконттау коэффициентін ескеру қажет. Жер қойнауын пайдаланушылардың спецификалық ерекшеліктерін ескере отырып (аталған объектітегі шикізаттың мүмкін болатын бағасы, шикізаттарды анықтау көздерінің зерттелу деңгейі, жер қойнауын пайдаланушының орташа пайда көрсеткіші, дисконттау және дифференциациялау коэффициенттер), біз көрсеткен формулада арнайы ерекшеленген факторлар бөліп көрсетілген. Әр объектіні ерекшелендіретін табиғи - геологиялық факторларды, сонымен қатар біз анықтаған принциптер мен бағалау критерийлерін ескере отырып дифференциация коэффициенті анықталған (k_d), мысалы, өндірілетін шикізаттың көбею және кешенділік факторы.

Бұл тәсілдің қолданылу мүмкіндігі мақалада келтірілген салалық көрсеткіштер арқылы ашылады. Атап айтқанда, төмендегі 1-кестеде мұнай бағасының әртүрлі деңгейлеріндегі салықтық жүктеменің өзгеруі нарықтық баға факторының ренталық нәтижеге ықпалын көрсетсе, 2-кестеде ірі кен орындарындағы өндіріс динамикасы өндірістік көлемнің өзгеруін салыстыруға мүмкіндік береді. Осы көрсеткіштердің өзара байланысы ренталық әлеуетті бағалауда баға мен өндіріс көлемімен қатар кен орнының ерекшеліктерін ескерудің маңызын көрсетеді. Бұл ретте толық сандық есептеу үшін әрбір кен орны бойынша шығындар, инвестициялар, нақты қорлар және дисконт мөлшерлемесі туралы бірізді бастапқы деректер қажет.

Талданып жатқан объектінің ренталық потенциалы және ренталық бағалануының негізі болғандықтан, жер қойнауын пайдаланушыларға таза заманауи бағалану көрсеткішінің өзекті болының негізі екендігі айқын. Жер қойнауының ресурстарының көздеріне экономикалық баға беру үшін, аталған таза заманауи көрсеткішті есептеу база болып табылады.

Жоғарыда қарастырып кеткен «шығындық» және «қорытындылық» әдістерді айтпай кеткенде табиғи ресурстардың құндылықтарын анықтауға басқа да әдістер қарастырылған, жерқойнауын пайдаланушының кірісіне негізделген, жер қойнауы ресурсының нарықтық бағасына негізделген, альтернативалық құнына негізделген, жалпы экономикалық бағасына негізделген сонымен қатар техникo- экономикалық көрсеткіштердің салыстырмалы талдауына негізделген әдістер баршылық. Табиғи ресурстардың әділ ақшалай бағасын берудегі басты әдістеме табиғи рентаның концепциясына негізделген, жұмсалған қоғамдық еңбектің ресурстардың шектеулілігі, сапасына қатысы арқылы анықталады. Рента белгілі бір табиғи-шикізат ресурсын әзірлеу барысында осы ресурсты пайдалану кезінде алынатын өнімнің құны мен оны өндіруге жұмсалатын шығыстар арасындағы айырма ретінде айқындалады.

Республикадағы мұнай-газ кен орындары бойынша салық салу жүйесі жағдайында қалыптасқан жер қойнауын пайдаланудағы салық салу деңгейлерінің есептеулерін орындадық, 1-ші кестеде олардың нәтижелері ұсынылған.

Кесте – 1

Қазақстанның мұнай-газ кен орындары бойынша салық салудағы қалыптасқан жүйесіндегі салық салу деңгейлерінің есептік мәндері, %

Баға шарттары, баррель үшін АҚШ доллары	Мұнай-газ кен орындары				
	M1	M2	M3	M4	M5
44 ж/е одан төмен	59	61	63	65	67
45-55	61	63	65	67	69
56 ж/е одан жоғары	63	65	67	69	71

*[8]авторлардың есептеулері ҚР қолданыстағы салықтық реттеу талаптары және салалық деректер негізінде.

Кестедегі көрсеткіштерді анықтай кетсек, төмен орташа және жоғары бағалар болу жағдайларында еліміздің мұнай-газ кен жерлеріне қойылатын салық көрсеткіші шамамен 59%-дан 71-ға дейінгі аралық шегінде орналасады. Мемлекеттің бюджеті үшін бұл критерий жаман деп анықтауға болмайды. Бірақ, ескеретін аса маңызды мәселе, салық салу сатылары кен жерлерінің игеру жағдайларын, орындарының тереңдігін, соның ішінде I дифференциалдық рентаны назарға алмайтынын ерекше атап өту қажет.

2026 жылғы 1 қаңтардағы жағдайға байланысты мемлекетте есепте 319 мұнай кен орны тіркеуде, бұл мәліметтер Қазақстан Республикасының өнеркәсіп және құрылыс министрлігінің геология комитетінің мәліметтері негізінде анықталған. 1 қаңтар 2025 жылмен салыстырсақ бір жылдың ішінде кен орындар саны өзгеменін айтуға болады. Сонымен қатар, 4,26 млрд тоннасы жалпы алынатын қорларды құрайды. Өткен жылдармен салыстыра кетсек: бұл көрсеткіш шамамен 2024 жылы 4,3 млрд тоннаны көрсеткен, сонымен қатар бұл жылы тіркелген кен орындары – 315 болып анықталған. Атап айтқанда, мемлекетімізде жер қойнауындағы мұнайдың қолжетімді қоры айтарлықтай өзгеріссіз қалды деп белгілеуге болады.

Жалпы айтқанда, өлшемдердің қарқындауына қомақы үлес мұнай-газ саласына жатады. Өткен 2025 жылғы көрсеткіштерді қарастырсақ елімізде 99,4 млн тонна мұнай өндіру жүзеге асырылды, ал 2024 жылы – 87,7 млн тонна өндірілген, сонда, 2025 жылмен салыстырсақ 13,3%-ға артық көрсеткішті байқауға болады.[8]

Егер ҚР Энергетика министрлігінің мәліметтерін дөңгелете отырып қарастыратын болсақ, бұл көрсеткіш 99,55 млн тоннаға жетіп, өткен жылмен салыстырғанда 13,5%-ға өскенін көрсетті. Мұндай секірістің негізгі драйвері Теңіз кен орнында кеңейту жобасының сәтті аяқталуы болды. Мұнай-газ саласы өнеркәсіптік өсімнің маңызды қозғаушы күші болып қала береді.

Статистикалық және салалық көрсеткіштерді талдауда деректердің сипатына қарай ресми ақпарат көздері ажыратылды: Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросының материалдары жалпы салалық көрсеткіштерді сипаттауға, Қазақстан Республикасы Энергетика министрлігінің деректері мұнай-газ өндірісінің негізгі жиынтық көрсеткіштерін нақтылауға, ал «ҚазМұнайГаз» ҰК» АҚ-ның есептері жекелеген ірі жобалар мен кен орындарының өндірістік нәтижелерін талдауға пайдаланылды. Мұндай жіктеу жалпыұлттық статистика мен жекелеген операторлардың көрсеткіштерін араластырмай, олардың экономикалық мазмұнын дұрыс түсіндіруге мүмкіндік береді.

Қазақстанда жыл сайын 85 миллион тоннадан астам мұнай және шамамен 55 миллиард текше метр газ өндіріледі. Үкіметте атап өткендей, бұл көлемдер замануи технологияларды енгізу және ірі кен орындарын дамыту арқылы тұрақты түрде қолдау тауып отыр. Табиғи газ өндірісі 68,108 млн текше метрді құрады (+14,7%), оның ішінде 40,6 млн текше метр – ілеспе мұнай газы. Соңғысының алыну пайызы өткен жылмен салыстырғанда едәуір өсті - 22%-дан астамға. Ақшалай түрде де динамика байқалады: мұнай өндірісі 18,05 трлн теңгеге дейін өсті, газ өндірісі – 547,78 млрд теңгеге дейін. Өндіріс көлемі тиісінше 13,5% және 15,1%-ға ұлғайды. 2-ші кестеде Қазақстанның соңғы 5 жылдағы ең ірі 3 кен орындары бойынша деректер келтірілген.

Кесте – 2

2021-2025 жж. Теңіз, Қарашығанақ және Қашаған кен орындарындағы мұнай өндіру көлемі, мың тонна

Кен орындары	2021	2022	2023	2024	2025	Мұнай өндіру көлемінің өсім индексі 2025/2021
Теңіз	26 553	5 836	27 46 3081	26 819 535	36 600	1,378
Қашаған	16 200	12 682	17 897 972	17 209 596	17 000	1,049
Қарашығанақ	10 338	1 013	9 619 452	9 816 458	9 200	0,890

**[8]авторлардың есептеулері ҚР қолданыстағы салықтық реттеу талаптары және салалық деректер негізінде.*

Өткен жылы негізгі ірі серпілісті ұлттық компания «ҚазМұнайГаз» жүзеге асырды. 2025 жылдың қаңтарында жер қойнауын пайдаланушы Теңіз кен орнында Болашақ» кеңейту жобасы (БКЖ) аясында үшінші буынды зауытты іске қосты, жобаның құны 48,9 млрд АҚШ доллары болды.

Бұл тек 9 ай ішінде кен орнындағы мұнай мен газ-конденсат өндіру көлемін 41,8% арттыруға мүмкіндік берді – 6,09 млн тоннаға жетті (ҚМГ үлесі). Жанама газды өндіру көлемі дерлік жартылай өсіп, 3,5 млрд м³ болды. БКЖ аяқталған соң Теңізде жылына 40 млн тоннаға дейін мұнай алынады.

Басқа ірі кен орындары – Қашаған және Қарашығанақ тұрақтандыру және жеңіл өсім режимінде жұмыс істеді. Екі құрылымда да өндіріс көлемінің өсуі өндірістік қуаттарды тұрақтандыру және кеңейту жобаларын іске асыру аясында байқалады. Қашаған базалық кезеңде жұмысын жалғастырып, көрсеткіштерді біртіндеп арттыруда, соның ішінде бар технологиялық процестерді оңтайландыру есебінен де.

Елімізде жер қойнауын қолдану аясындағы мемлекеттік бағдарламаларды зерделесек нәтижелілікті, тиімділікті және тұрақтылықты мақсатты жолдарымен жұмыстар іске асырылатынын анықтауға болады, сонымен қатар, еліміздің жер қойнауын зерттеу, игеру, және сонымен байланысты жұмыстарды тиімді басқарумен байланысты басталамардың ықпалы бағаланады.

Мәселені шешудің бір жолы – геологиялық барлау жұмыстарына (ГБЖ) инвестицияны арттыру. 2025 жылдың соңында Қазақстанда «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану» заңы толықтырылды. Енді өз қаражатына аз зерттелген аймақтарға ГБЖ жүргізетін компанияларға жер қойнауын игеру бойынша кепілдендірілген басымдылық беріледі.

Сонымен қатар, барлау жұмыстарын 5 мың метрден тереңде қолданыстағы келісімшарттар шеңберінде жүргізуге болады, жер бетіндегі учаске шекарасын өзгертпей. Бұл және басқа өзгерістер мұнай-газ және уран саласына көбірек инвесторларды тартуға бағытталған. Қазақстандағы жер қойнауын пайдалану Қазақстан Республикасының «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану» Кодексімен, сондай-ақ жер пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттерін, лицензиялау рәсімдері мен экологиялық талаптарды айқындайтын басқа заңнамалық актілермен реттеледі.

Қазақстан Республикасының жер қойнауын пайдалану сұрақтарын сонымен қатар салық салу саласындағы 2026 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне кірген заңнамаларына енгізілген өзгерістерді талдау келесіні көрсетті:

- «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» Кодексінде. Көмірсутектер бойынша жер қойнауын пайдалану саласындағы рәсімдерді оңайлату және цифрландыру, жер қойнауын пайдалану құқығын беру бойынша аукциондарды өткізудің электрондық жүйесін енгізу көзделген. Жер қойнауын пайдаланушылар үшін бұл реформа рәсімдерді жеңілдетуді, мерзімдерді қысқартуды және жер қойнауына тең қолжетімділікті білдіреді.

- Салық кодексінде. Өзгерістер мұнай-газ саласындағы салық режимін біріздендіруге, сондай-ақ қолданыстағы және сарқылып бара жатқан кен орындарында өндіруді ынталандыруға және қолдауға жағдай жасауға бағытталған.

Сонымен қатар жер қойнауын пайдаланушыларды салық салудағы кейбір өзгерістерді де атап өтсек:

- Корпоративтік табыс салығы (КТС). Барлау келісімшарттары бойынша КТС есептеу кезінде шығыстарды қолданыстағы өндіру келісімшарттарына ауыстыру, соның ішінде сәтсіз барлау нәтижелері бойынша да, қарастырылған.

- Пайдалы қазбаларды өндіру салығы (ПҚӨС). Тау-кен саласындағы қолданыстағы капиталсыйымды жобалар үшін ПҚӨС төлеуден 5 жыл мерзімге босату жоспарланған. Техногендік минералдық түзілімдер құрамынан алынған пайдалы қазбалар бойынша ПҚӨС мөлшерлемесін 10 есеге төмендету, өндірілген алтын мен күміске әлемдік баға деңгейіне байланысты 7,5%-дан 11%-ға дейінгі аралықта прогрессивті мөлшерлеме белгілеу, өндірілген уранға өндіру көлемі мен уран концентратының әлемдік бағасын ескеретін гибридік салық салу шкаласын енгізу қарастырылған.

- Қатты пайдалы қазбаларға роялти. 2027 жылғы 1 қаңтардан бастап қатты пайдалы қазбалардың жаңа кен орындары үшін ПҚӨС орнына роялти енгізу көзделген.

- Өңдеу жөніндегі келісімдер аясындағы салықтық жеңілдіктер. Қатты пайдалы қазбаларды өңдеу туралы келісім шеңберінде 10 жыл мерзімге КТС-тен босату, 8 жылға дейін жер және мүлік салықтарынан босату, импортқа ҚҚС және кедендік баждардан босату көзделген.

- Жер учаскелерін пайдаланғаны үшін төлем. Геологиялық барлау жұмыстарының мерзімдерін ғана емес, сондай-ақ барлауға лицензия берілген блоктар санын да ескеретін сараланған мөлшерлеме шкаласы енгізіледі.

2-ші суретте еліміздің әлеуметтік бағдарланған экономикасы жағдайында жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару механизмін жетілдіру сызбасы ұсынылған.

Сурет – 2. Қазақстан Республикасындағы жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару механизмінің дамуы.

**[7] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған*

2-ші суретте байқалғандай, жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқарудағы басымдыққа ие бағыттарының бірі – Ұлттық қор активтерін реттеу болып табылады. Ұлттық қордың қалыптасқан тұжырымдамасында тұрақтандыру қорының ресурстары шетелдік компаниялардың акцияларына жайғастырылады, алайда соңғы жылдары әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысқа байланысты олардың пайдалылық деңгейі кемуде. Ұсынылып отырған модельді мемлекеттік реттеу жүйесіне енгізу механизмі әлеуметтік бағдарланған экономика жағдайында көрсетілген. Қазіргі уақытта әлеуметтік-экономикалық даму Қазақстанның жер қойнауы ресурстарын пайдаланудың негізгі базасы мен басты бағыты болып табылады.

Әлемдік тәжірибеде жер қойнауын пайдалануды реттеуде және табиғи ресурстарды эксплуатациялау жағдайында мемлекеттік бюджетке түсімдерді қамтамасыз етуде ренталық төлемдер маңызды құрал болып табылады. Олардың маңызды міндеті мемлекетке тиесілі жаңартылмайтын табиғи ресурстарды пайдаланудан алынатын табыстың бір бөлігін алуда болып табылады.

Норвегияда корпоративтік салықты да, арнайы ресурстық рента салығын да өндіріп алуды көздейтін салық жүйесі қызмет етеді. Мұндай модель мемлекетке мұнай мен газ өндіруден түсетін кірістертердің едәуір үлесін алуға мүмкіндік береді, және маңызды белгілейтін жағдай энергия ресурстарына әлемдік құндарының жоғары болған жағдайында осындай шарт байқалады.

Мысалға Австрия мемлекетін алсақ мұнда тәжірибеде роялти кеңінен қолданылады. Мөлшері көлеміне және сонымен қатар өткізілген шикізаттың бағасына байланысты болады. Төлем мөлшерлемесі жер қойнауындағы ресурстардың түріне байланысты болады, жәнеде игеру жолында қандай шарттар болды соған байланысты өзгеру жағдайлары болуы мүмкін, мұндай жағдай салық салу жүйесінің бейімделу мүмкіндігін арттырады.

Жалпы алғанда, халықаралық тәжірибенің көрсеткіштеріне сүйенсек, көбінесе рента иеленудің таралған механизмінде табыс салығы, роялти, арнайы артық табыс салығын белгілеуге болады. Талдау барысында анықтауға болатын маңызды жағдай – шетелдік тәжірибеде рента төлемдері қолайлығына салық салудың бірқатар әдістері және пайдалы қазбалардың өндірісін жүзеге асыру жолында міндетті түрде елдің экономикалық жағдайы назарға алу жағдайда ғана мақсатқа жететіні анықталады.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, Норвегия тәжірибесінде ресурстық рентаны мемлекет пен инвестор арасында бөлу корпоративтік салық пен арнайы ресурстық рента салығын қатар қолдану арқылы іске асырылады, ал Австрияда роялти өндіріс көлемі мен өткізілетін шикізаттың құнына тәуелді сараланады. Демек, халықаралық тәжірибеде ренталық базаны қалыптастырудың бірыңғай тәсілі жоқ: бір жағдайда артық табысты бөлуге, екінші жағдайда өндірілетін ресурс көлемі мен оның нарықтық құнына басымдық беріледі. Қазақстан жағдайында бұл тәсілдерді тікелей көшіруден гөрі кен орындарының геологиялық күрделілігін, баға конъюнктурасын, инвестициялық тәуекелді және өндіріс кезеңін ескеретін сараланған тетіктерді қалыптастыру мәселесі өзекті болып табылады.

Осы тәжірибелер Қазақстан үшін бірнеше бағыттың маңызын көрсетеді: пайдалы қазбаларды игеруге байланысты төлемдерді саралау, үстеме табысқа байланысты прогрессивті элементтерді пайдалану және кен орындарын игеру кезеңдеріне қарай салықтық жүктемені икемді реттеу. Мұндай тәсілдер ренталық түсімдердің тұрақтылығын сақтай отырып, инвестициялық ынталандыру мен мемлекеттік кірістер арасындағы теңгерімді ескеруге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Минералды-шикізаттық ресурстарды өндіру барысында пайда болатын табиғи рента жер қойнауын пайдаланудың экономикалық нәтижелерінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Зерттеу барысында ренталық төлемдерді қалыптастыруда әртүрлі кен орындарының табиғи жағдайларын және инвестициялық жобалардың даму кезеңдерін ескерудің маңыздылығы анықталды. Белгілі бір табиғи-шикізаттық ресурстың экономикалық бағасы қорлардың мөлшері мен сапалық сипаттамаларымен қатар, шикізатты өндірудің экономикалық параметрлеріне, географиялық, климаттық және геологиялық жағдайларға тәуелді. Сондықтан ренталық төлемдерді қалыптастыру тетігі нарықтық конъюнктура, баға өзгерісі, өндірістік шығындар және институционалдық жағдайлар сияқты факторларды өзара байланыста ескеруге тиіс.

Зерттеу нәтижелері негізінде Қазақстан үшін ренталық төлемдерді жетілдірудің үш өзара байланысты бағыты айқындалады: табиғи рентаны бағалаудың әдістемелік базасын жетілдіру; кен орындарының геологиялық және экономикалық ерекшеліктеріне қарай төлемдерді саралау; ренталық түсімдердің бір бөлігін геологиялық барлауға, технологиялық жаңғыртуға және ұзақ мерзімді ұлттық даму мақсаттарына бағыттау.

Статистикалық материалдарды талдау ірі мұнай-газ кен орындарының өндіріс көлемі мен нарықтық жағдайдың ренталық әлеуетке ықпал ететінін көрсетті. 2024–2025 жылдардағы мұнай өндіру динамикасы мен ірі жобалардағы өндірістік өзгерістер ренталық төлемдерді есептеу кезінде тек өндіріс көлемін емес, кен орындарының даму кезеңін және инвестициялық жобалардың ықпалын да ескерудің қажеттігін көрсетеді.

Ұсынылған таза ағымдық бағаға негізделген тәсіл ресурс бағасы, өндіріс шығындары, қор көлемі, дифференциация коэффициенттері және дисконттау факторларын бір жүйеде қарастыруға мүмкіндік береді. Оның практикалық мәні әртүрлі кен орындарының ренталық әлеуетін салыстыруға және ренталық төлемдерді экономикалық жағдайларға бейімдеп саралау мүмкіндігін негіздеумен байланысты. Осылайша, зерттеудің теориялық тұжырымдары экономикалық-математикалық бағалау және салалық статистиканы талдау нәтижелерімен толықтырылып, Қазақстандағы жер қойнауын пайдаланудың ренталық механизмін жетілдірудің әдістемелік негізін қалыптастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Душин А.В., Игнатьева М.Н. Экономическая оценка минеральных ресурсов: новый подход в условиях Северного региона // «Известия вузов. Горный журнал». – 2005. – №1. – С. 35–42.
2. Heinberg R. Power: Limits and Prospects for Human Survival Paperback // Journal of Ecohumanism. – 2021. – №1. – P. 73–76. – DOI: 10.33182/joe.v1i1.1784.
3. Tietenberg T., Lewis L. Environmental and Natural Resource Economics (12th edition). // New York: Routledge. – 2024. – 612 p.
4. Глазьев С.Ю. Рынок в будущее. Россия в новых технологическом и мирохозяйственном укладах. – М.: Книжный мир. – 2019. – С. 22–23.
5. Kryukov V., Shmat V. Petro-Gas Chemistry in Russia's East: Growth Driver or Ballast? // Regional Research of Russia. – 2021. – №2(11). – P. 174–186. – DOI: 10.1134/S2079970521020076.

6. Kryukov V., Tokarev A. Spatial trends of innovation in the Russian oil and gas sector: What does patent activity in Siberia and the Arctic reflect? // *Regional Science Policy and Practice*. – 2021. – №14(1). – DOI: 10.1111/rsp3.12445.

7. Beisembekova S., Sikhimbayev M. Public administration of innovation activity in the subsoil use of Kazakhstan // *Bulletin of Esil University*. – 2022. – №2. – P. 204–210. – DOI: 10.52260/2304-7216.2022.2(47).28.

8. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Статистика образования, науки и инноваций. – URL: <https://stat.gov.kz/ru/>.

REFERENCES

1. Dushin A., Ignat'eva M. Jekonomicheskaja ocenka mineral'nyh resursov: novyj podhod v usloviyah Severnogo regiona [Economic assessment of mineral resources: a new approach in the conditions of the Northern region] // «*Izvestija vuzov. Gornyj zhurnal*». – 2005. – №1. – S. 35–42. [in Russian]

2. Heinberg R. Power: Limits and Prospects for Human Survival Paperback // *Journal of Ecohumanism*. – 2021. – №1. – P. 73–76. – DOI: 10.33182/joe.v1i1.1784.

3. Tietenberg T., Lewis L. Environmental and Natural Resource Economics (12th edition). // New York: Routledge. – 2024. – 612 p.

4. Glaz'ev S. Ryvok v budushhee. Rossiya v novyh tehnologicheskom i mirohozjajstvennom ukladah [A leap into the future. Russia in the new technological and world economic structures] // *Knizhnyj mir*. – 2019. – S. 22–23. [in Russian]

5. Kryukov V., Shmat V. Petro-Gas Chemistry in Russia's East: Growth Driver or Ballast? // *Regional Research of Russia*. – 2021. – №2(11). – P. 174–186. – DOI: 10.1134/S2079970521020076.

6. Kryukov V., Tokarev A. Spatial trends of innovation in the Russian oil and gas sector: What does patent activity in Siberia and the Arctic reflect? // *Regional Science Policy and Practice*. – 2021. – №14(1). – DOI: 10.1111/rsp3.12445.

7. Beisembekova S., Sikhimbayev M. Public administration of innovation activity in the subsoil use of Kazakhstan // *Bulletin of Esil University*. – 2022. – №2. – P. 204–210. – DOI: 10.52260/2304-7216.2022.2(47).28.

8. Byuro nacionalnoj statistiki agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam respubliky Kazakhstan. Statistika obrazovaniya nauki i innovacij. [Statistics of education, science and innovation]. – URL: <https://stat.gov.kz/ru/>. [in Russian]

Рүстемұлы М., Сихимбаева Д.Р., Кадырова Г.А., Сихимбаев М.Р.

ФОРМИРОВАНИЕ РЕНТНЫХ ПЛАТЕЖЕЙ В НЕДРОПОЛЬЗОВАНИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассмотрены проблемы внедрения механизмов рентных платежей от недропользования и рациональные пути их функционирования в Казахстане. Рассмотрены рентные отношения в недропользовании - совокупность экономических отношений между государством и добывающей компанией, возникающих в процессе ее добычи, накопления и эксплуатации. Рентными платежами за пользование ископаемыми оказываются изъятие в государственный бюджет избыточных доходов недропользователей, вытекающих из производственных, экономических и геологических различий в условиях добычи минерально-сырьевых ресурсов. Основой рентных платежей является определение значимости способов расчета естественной ренты с целью определения максимальной стоимости производства фактически указанного вида ресурса с учетом разницы затрат производителей в процессе производства.

В целях пополнения доходной части государственного бюджета выявлены избыточные доходы недропользователей, пользующихся наибольшим размахом, путем введения рентных платежей, являющихся стратегическим значением рентных платежей.

Экономическая оценка минеральных ресурсов была основана на том, что интерпретировалось как стоимостная оценка участков недр или минерально-сырьевых возможностей. В финансовом отношении оценка также была обоснована ситуацией, когда изменение цены, изменение налога или другие внешние факторы могут формироваться по отдельным блокам.

Разработаны пути получения рентных платежей налоговыми и другими методами как процесса реализации механизма рентных отношений в системе государственных доходов между государством и недропользователями.

Rustemuly M., Sikhimbayeva D., Kadyrova G., Sikhimbayev M.

FORMATION OF RENT PAYMENTS IN THE SUBSOIL USE OF KAZAKHSTAN

Annotation

The article discusses the problems of implementing mechanisms for rent payments from Subsoil Use and rational ways of their functioning in Kazakhstan. Rent relations in subsurface use - a set of economic relations arising in the course of its production, accumulation and use between the state and the producing company were considered. Rent payments for the use of fossil resources are the receipt to the state budget of excess income of subsurface users arising from production, economic and geological differences in the conditions of extraction of Mineral Resources. The basis for rent payments is the determination of the importance of ways to calculate natural rent in order to determine the maximum cost of production of a specific specified type of resource, taking into account the difference in the costs of producers in the course of production.

In order to replenish the revenue part of the state budget, excess revenues of subsurface users who use the best places by introducing rent payments, which are of strategic importance for rent payments, were identified.

The economic assessment of Mineral Resources was justified by the fact that it was interpreted as a value assessment in relation to subsoil plots or mineral resource capabilities. From a financial point of view, the assessment was also justified by a situation that could be formed by individual blocks under the influence of price changes, tax changes or other external factors.

As a process of implementation of the mechanism of rent relations in the state revenue system between the state and subsurface users, ways to obtain rent payments by tax and other methods have been developed.

